

УДК 599.362: 591.9 (282.247.364)

Особливості розповсюдження крота європейського в долині середньої течії р. Сіверський Донець¹

Олександр Кондратенко, Дмитро Пилипенко, Віктор Д'яков

Особливості розповсюдження крота європейського в долині середньої течії р. Сіверський Донець. — Кондратенко О., Пилипенко Д., Д'яков В. — Наведено дані стосовно історії дослідження та сучасного розповсюдження крота європейського (*Talpa europaea* L., 1758) на територіях південного сходу України. Розглядаються причини зниження чисельності виду в другій половині ХХ ст. та її збільшення з середини 90-х років ХХ ст. Наводиться перелік усіх відомих місць мешкання крота в долині середньої течії р. Сіверський Донець, його статус і дані стосовно чисельності в окремих місцях мешкання.

Ключові слова: кріт європейський, чисельність, басейн Сіверського Дінця.

The peculiarities of the European mole's distribution in the middle part of the Siversky Donets valley. — Kondratenko O., Pilipenko D., Dyakov V. — The facts about the research's history and modern distribution of the European mole (*Talpa europaea* L., 1758) on the territory of the south-east of the Ukraine are given. The reasons of the species abundance decreasing during the second half of the 20th century and their raising since the middle of the 90th in the 20th century are analyzed. List of all known records of the European mole's in the middle flow valley of the Siversky Donets, its status, and data deal with mole abundance in some localities are presented.

Key words: European mole, numbers, Siversky Donets basin.

Вступ

На цей час, в період істотного антропогенного перетворення ландшафтів усе більшого значення набувають дослідження поширення різних видів тварин на межах їхніх ареалів, а також зміни цих меж.

Кріт звичайний, або європейський (*Talpa europaea* L., 1758) населяє значну частину лісової та лісостепової зон європейської території колишнього СРСР. На південному заході досягає узбережжя Чорного моря. Південна границя, у загальному збігається з ізолінією, що відповідає 500 мм опадів на рік (Биология..., 1975). Це загальна картина поширення крота, у тому числі і на Україні.

У праці В. Абеленцева та І. Підоплічко (1956) знаходимо уточнення за областями: вказано, зокрема, що кріт розповсюджений у Харківській, Дніпропетровській областях України та у Ростовській обл. Російської Федерації. Але найбільш цікаві дані про поширення крота в Україні знаходимо у працях І. Сокура (1960) та О. Мигуліна (1938). Так, І. Сокур вказує, що основними районами поширення крота в Україні є Полісся, Лісостеп і Карпати.

У степових районах кріт живе переважно у долинах рік, якими заходить далеко на південь. У каталозі ссавців СРСР наводять дані про підвиди крота, один із яких (*T. europaea brauneri* Sat.) вказують для південних областей європейської частини колишнього Союзу, але із застереженням про неясність меж його поширення (Каталог..., 1981).

¹ Текст наводиться майже без змін за публікацією в журналі «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія» (2005. Вип. 17. С. 165–168). Текст підправлено, змінено (зроблено заново) рисунок, деталі якого у первинній публікації були відтворені неякісно. — Прим. ред.

Там, за О. Мигуліним (1938), С. Огньов у 1928 р. встановив між підвидами крота *T. europaea europaea* і *T. e. brauneri* межу, що проходить вздовж лінії Мінськ — Чернігів — Батурин — Полтава — Дніпропетровськ — Херсон; при цьому *T. e. brauneri* мешкає на захід від цієї лінії. Мигулін вважає, що до підвиду *T. e. brauneri* також належать кроти з Харківщини, півночі Дніпропетровщини і лісових масивів долини Сіверського Дінця (територія Донеччини і Луганщини)¹. Отже, межу поширення цього підвиду необхідно проводити північніше і східніше, в районі Сум, Белгорода або ще далі на північ (Мигулін, 1938).

Згідно з даними І. Сокура (1960), у період з 1947 до 1956 р. у Донецькій області заготовляли 0,48 % від загальної заготовлі кротячих шкурок в Україні. Це, зрозуміло, не могли бути кроти з Великоанадольського лісу, де їх було інтродуковано лише у 1953 р. (Страницы..., 1989). У цей же час на Луганщині здобували 0,02 % кротячих шкурок.

Безсумнівно, що у цей період кріт був розповсюджений у заплавах екосистемах р. Сіверський Донець і, можливо, його приток. Для порівняння: в Харківській області добували 0,25 %, у Дніпропетровській — 0,14 %, а в Запорізькій — 0,03 % кротів (Сокур, 1960). З цих даних видно, що Донецька область займала провідне місце за промислом крота на сході України, що не можна пояснити лише більшою активністю промисловиків, а, імовірно, всього, досить високою чисельністю кротів у той період.

В останні десятиліття кріт для Донецької обл. відомий тільки з Великоанадольського лісу (Страницы..., 1989). Тут цей вид акліматизовано ще 1953 р., і він успішно прижився (Мельниченко та ін., 2002). Про поширення крота в інших районах Донецької і Луганської областей донедавна майже нічого не було відомо, крім формальної вказівки на цей вид у списках хребетних Луганщини (Список..., 1973, 2000), без наведення будь-яких даних. Проте, наведені вище дані говорять, що у середині ХХ ст. кріт тут зустрівся.

Матеріал і методи

Обліки чисельності проводилися на Мартиненковому болоті за тією самою методикою що застосовувалася і у Великоанадольському лісі (Мельниченко та ін., 2002), методом перерахування ходів на маршруті з застосуванням загальноприйнятого коефіцієнта заселення ходів крота, що у середньому складає чотири особини на хід. Обліки проведено в липні та серпні 2003 і 2004 рр. на маршрутах довжиною від 2,5 до 3 км. Оцінки відносної чисельності зроблено у перерахунку кількості ходів і особин на 1 км маршруту.

Результати й обговорення

Як уже вказувалося раніше, кріт у Донецькій області на р. Сіверський Донець в останні 20 років не відзначався і якщо він і зберігся, то в дуже невеликій кількості. Причини зникнення цього виду в межах колишнього ареалу до кінця не ясні. Можна говорити з впевненістю про вплив декількох причин одночасно. Ймовірно, це і перепромисел, і загибель при знищенні комах хімічними методами боротьби, що не могло не відбитися на такій активній комахоїдній тварині як кріт. Крім того, території (Донецька і Луганська обл.) знаходяться на межі ареалу, і не виключені пульсації ареалу через визначені періоди.

В даний час кріт знову почав зустрічатися у долині Сіверського Дінця на території Донецької обл., відновлюючи свій колишній ареал. Вперше кріт був виявлений нами влітку 1999 р. у Теплинському лісництві на правому березі р. Сіверський Донець, у 2–3 км вище за течією від с. Богородичне (північний захід Донецької обл.). Тут його чисельність невисока, розподілений він фрагментарно і тільки у балках північного схилу, що відкриваються убік ріки. Теплинське лісництво являє собою нагірну діброву, де лісоутворюючими породами виступають переважно дуб і ясен. Це — природні ліси, хоча вони інтенсивно піддавалися рубкам, і зараз більшість дерев мають вегетативне походження.

¹ Зокрема, до цієї форми Мигулін відніс крота, добутого 18.10.1935 р. біля с. Кременної, Рубіжанського району Донецької обл. (нині — м. Кременна, Луганська обл.).

Таблиця 1. Щільність поселень крота у Великоанадольському лісі та на Мартиненковому болоті

Рік	Великоанадольський ліс		Мартиненкове болото	
	Ходів / км	Особин / км	Ходів / км	Особин / км
1997	5	20	облік не проводили	облік не проводили
1998	8	32	облік не проводили	облік не проводили
1999	12	48	облік не проводили	облік не проводили
2000	11	44	облік не проводили	облік не проводили
2001	4	16	облік не проводили	облік не проводили
2003	облік не проводили	облік не проводили	5,0	20,0
2004	облік не проводили	облік не проводили	4,8	19,2

2002 р. кріт уперше виявлений на території болота «Мартиненкове», розташованого на лівому березі р. Сіверський Донець, на схід від м. Святогірськ, між с. Ярова і рікою. Окрім того, влітку 1998 р. у районі Мартиненкового болота знайдено напіврозкладений труп тварини, дуже схожої на крота (кістковий матеріал не взято). У 2004 р. мертвого крота знайдено на ґрунтовій дорозі в районі впадіння р. Нітріусу у Сіверський Донець (С. Попов, особисте повідомлення). Мартиненкове болото, а точніше місце, де зустрічається кріт, представлено заплавною дібровою, хоча на даний час дуб тут зустрічається дуже рідко (поодинокі дерева), а основною лісоутворюючою породою виступає ясен. В обох місцях добре розвинені лісова підстилка, трав'яний покрив і підлісок.

2003 р. у районі Мартиненкового болота, на маршруті довжиною 3 км нами обліковано 15 ходів, що відповідає 20 особинам на 1 км. У 2004 р. на маршруті в 2,5 км нараховано 12 ходів, що відповідає 19,2 особинам на 1 км маршруту. Проте загалом щільність крота на обстежуваній ділянці значно менша, ніж у Великоанадольському лісі (Мельниченко та ін., 2002) (див. табл. 1), і загалом відповідає даним щодо Великоанадольської популяції у несприятливій для неї роки. Ймовірно, це пояснюється початковою стадією відновлення колишнього ареалу, на відміну від Великоанадольського лісу, де штучно створена популяція крота існує безупинно вже понад 50 років.

У 2004 р. в районі залізничної ст. Брусин у заплавної діброві на лівому березі р. Сіверський Донець нами оглянуто місця, де також зустрічається кріт. Сліди перебування цього виду виявлено тут не пізніше 2001 р., а може і раніше (Е. Прохорина, особисте повідомлення). У 1999 і 2001 р. кріт відзначений в охоронній зоні відділення «Крейдова флора» Українського степового заповідника, в околицях с. Піскунівка. Сліди життєдіяльності крота відмічено в штучних насадженнях на правому березі Сіверського Дінця.

Для порівняння варто вказати, що у заплавних і нагірних дібровах долини р. Сіверський Донець у Харківській обл. кріт є звичайним видом. Так, на наявність тут крота нами звернуто увагу при проведенні експедиції р. Сіверським Донцем у районі Ізюмської луки (Харківська обл.). На цій ділянці кріт виявився досить звичайним мешканцем. Високою є його чисельність і у нагірних дібровах у районі с. Гайдари, що у Зміївському районі Харківської обл. (рис. 1).

У Луганській обл. кріт відмічений нами у заплавних дібровах на берегах озер-стариць Серебрянського лісництва Кременського лісового масиву в 1994–1996 та 2001 роках. У 1996 р. одна особина була здобута у ловчий циліндр. У 2001 р. кріт відмічений в околицях оз. Біляївське, що у Слов'янському районі, у заплавної діброві на лівому березі р. Сіверський Донець. У 2001–2003 р. цей вид зареєстровано в околицях залізничної станції Кондрашівська-Нова (сmt. Станично-Луганське–2).

Сліди життєдіяльності тварин відмічалися у вільшанику на уступі піщаної тераси. Знайдено його і в заплавної діброві на лівому березі р. Сіверський Донець (1999 р.). Також у 1999 р. сліди життєдіяльності крота у вигляді викидів землі і поверхневих кормових ходів відмічені нами у тополевому гаю в окол. сmt. Станично-Луганське, приблизно у 4 км від заплави р. Сіверський Донець.

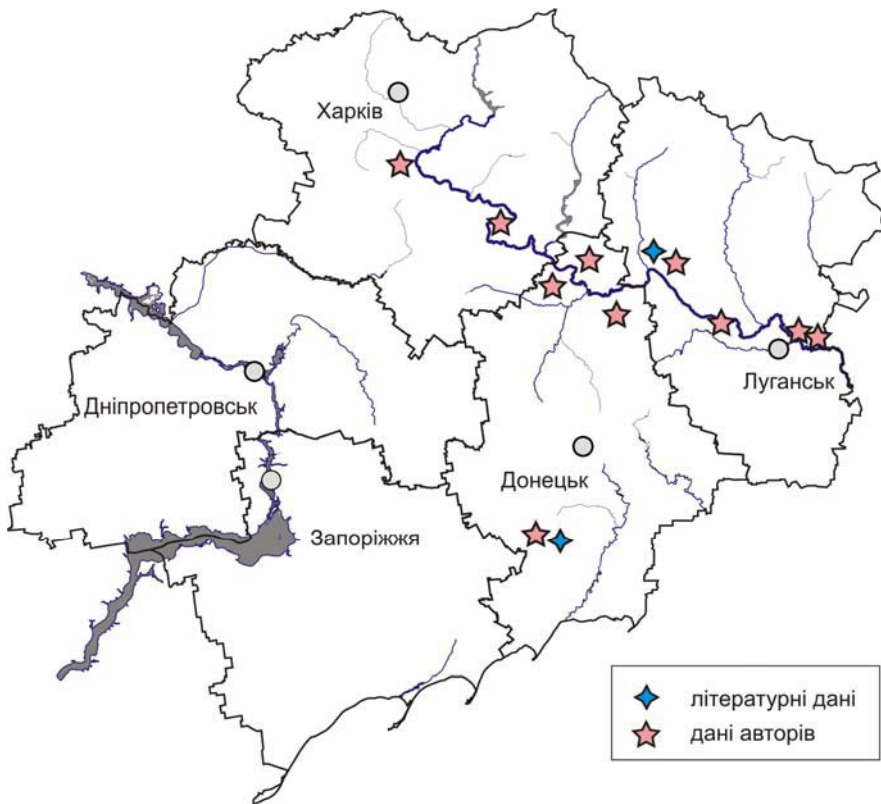

Рис. 1. Місця знахідок крота (*Talpa europaea*) в долині середньої течії р. Сіверський Донець¹.

У Кременських лісах кріт є нечисленним видом, а у всіх інших місцях він дуже рідкий. Знахідка крота в околицях смт. Станично-Луганське є на даний час найбільш південно-східним місцем реєстрації виду в Україні.

Висновки

Кріт звичайний у середині ХХ століття, а імовірно ще всього і раніше, був широко розповсюджений на досліджуваній території і був досить звичайним видом, про що дозволяє судити обсяг заготівлі кротячих шкурок у той час. Зараз кріт знову відновлює свою чисельність і колишній ареал, що збігається з проникненням у степову зону природних листяних лісів заплавою р. Сіверський Донець і його приток.

Причинами, через які кріт скоротив свою чисельність до мінімуму, можуть бути наступні: пульсації ареалу, загибель унаслідок заходів щодо знищення комарів у заплавах біотопів р. Сіверський Донець і ряду його приток хімічними препаратами, перепромисел, тощо. При цьому кріт на даній території все-таки залишався в невеликій кількості, але внаслідок різних причин його популяція знаходилася в пригніченому стані. Зараз у результаті сформованих сприятливих умов ми спостерігаємо підйом чисельності і подальше поширення цього виду в південно-східному напрямку.

Подяки

Автори щиро дякують І. Загороднюку за редактування статті та її підготовку до друку.

¹ Цей рисунок в оригіналі мав низьку якість, і його перероблено наново. — Прим. ред.

Література

- Абеленцев В. І., Підоплічко І. Г. Ряд Комахоїдні — Insectivora // Фауна України (За ред. І. Г. Підоплічко). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 70–228.
- Биология лесных птиц и зверей. — Москва: Высшая школа, 1975. — 384 с.
- Каталог млекопитающих СССР (плиоцен-современность). — Ленинград: Наука, 1981. — 456 с.
- Мельниченко Б., Пилипенко Д., Ширяев С. Чисельність та розподіл крота звичайного у Великоандольському лісовому масиві // Вісник Львівського ун-ту. Серія біологічна. — 2002. — Вип. 30. — С. 70–75.
- Мигулін О. О. Звірі УРСР. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — С. 37–45.
- Сокур І. Т. Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Радянська школа, 1960. — С. 19–22.
- Список позвоночных Ворошиловградской области / Составители С. Г. Панченко и Н. Д. Самчук. — Ворошиловград, 1973. — 35 с.
- Список хребетних Луганської області / Довідник-посібник до навчального курсу із зоології хребетних для студентів природничо-географічного факультету (Укладачі В. А. Денщик, В. Г. Сулик). — Луганськ, 2000. — 50 с.
- Страницы Красной книги. Научно-популярные очерки / М. Л. Рева, Л. И. Тараненко, Г. Н. Молодан и др. — Донецк: Донбасс, 1989. — 111 с.